

סקירות ספרים

מסע עולי אתיופיה לארץ בעיני פסיכולוג חינוכי

מיכל שליפר

גדי בן עזר

המסע - סיפורי המסע של יהודי אתיופיה לישראל 1977-1985

מודן, 2007, 331 עמ'

עלייה? הגירה? ומה שביניהן

בעקבות שכיחותם של תהליכי עקירה של עשרות מיליוני אנשים ממקום מושבם במאה האחרונה, תהליכי הגירה ופליטות מהווים מושא למחקר נרחב והולך בעשרים השנים האחרונות. הינרייך בל (Böhl) הסופר הגרמני זוכה פרס נובל, כינה את המאה העשרים 'המאה של הפליטים והאסירים'. יש להבחין בין עקירה מאונס, החלה בגלל מלחמות, רדיפות וכן בשל פיתוח סביבתי, לבין הגירה מרצון, שהיא תוצאת תהליכי גלובליזציה הגורמים לאנשים לעבור ממקום למקום בעקבות עבודתם ועקב סיבות נוספות.

הכינוי 'עלייה' לתופעה של הגירה לישראל מנסה להתנער מהמשמע השלילי שבדרך כלל נקשר לעקירה מאונס ומדגיש דווקא את ההחלטה היזומה של העולה לחזור למולדת הישנה-חדשה ולעזור בתקומתה. בדרך כלל, מחקרים על הגירה עסקו בתוצאות הטראומתיות, בבעיות, בצרכים של המהגר; בתהליכי אובדן הקשורים בפרידה מהישן, בניתוח נורמות וקודים של התרבות המקורית, באובדן סדר או בחוסר התמצאות בסדר החדש ואי ההסתגלות.

ברוח זו, מרבית המחקרים והדיווחים לגבי העלייה של יוצאי אתיופיה נטו להתמקד בתיאור שוליות חברתית, אלימות, נוער בסיכון, אובדן הסמכות ההורית, היעדר ההשתלבות בתעסוקה, הישגים אקדמיים ירודים וניכור מצד החברה הקולטת. נראה לי שעל מנת להבין היטב את מהות תהליכים אלה יש צורך במסגרת תאורטית שונה, שתאפשר לא רק הצבעה על הקושי הכרוך בהסתגלות אלא גם השמעה ברורה יותר של הקול הייחודי של העולים מאתיופיה שתראה דרך עיניהם כיצד הם מפרשים את עלייתם ואת חזרתם ל'ציון', לירושלים.

סיפורי המסע של יהודי אתיופיה, מושא מחקרו של ד"ר גדי בן עזר, וההמשגה שהוא מציג עשויים להיות הבסיס התאורטי להבנה כזאת. הניתוח שבספרו זה מוביל להבנה טובה יותר לגבי הדרך שבה יוצאי אתיופיה תופסים את עצמם ואת המסר שהם רוצים להעביר לחברה הישראלית.

* ד"ר מיכל שליפר היא ראש תחום שפות במרכז לטכנולוגיה חינוכית ומתמחה באוריינות ובייעוץ ארגוני בסביבות רב תרבותיות.

האזנה מרצון של החברה הישראלית לסיפורי המסע של היהודים יוצאי אתיופיה והכלתם כחלק אינטגרלי ולגיטימי של האתוס והנרטיב הצינוניים עשויות אולי להוות 'תיקון' ולפצות אותם על הדחייה, על העלבון ועל תחושת חוסר השייכות שרבים מהם חשים עדיין היום כלפי קליטתם בארץ. האזנה כזאת אולי תגרום לחברה הקולטת לזנוח הנחות ועמדות מקובלות ולחוש מופתעת נוכח השתקפות בבואתה האמתית העולה מסיפורים אלה.

ייחודו של הספר

בן עזר אומר לנו - והדין עמו, כך נראה לי - שניתן לראות את התגברות הכתיבה של יוצאי אתיופיה על חוויות המסע מאתיופיה לישראל כמהלך יזום של בני הקהילה, הבוחרים לא לשכוח את המסע הזה ולהשתמש בסיפור עליו לא רק לצורך השמירה על הזיכרון ההיסטורי אלא גם כדי לחולל שינוי העשוי לאפשר לעולים מאתיופיה את גיבוש זהותם כאזרחי המדינה וכדי להעביר מסר לחברה הישראלית.

בספרו **המסע** גדי בן עזר מאפשר לנו האזנה ייחודית לקולם של יוצאי אתיופיה. הוא משמש פה לאילמות-מרצון שעד היום אפיינה קהילה זו. בנוסף לכך, הוא פותח פתח לחברה הישראלית, שבדרך כלל אינה מכירה היטב את תקופת נדודיהם של עולי 'מבצע משה', להבין את משמעות המסע לעולים אלה. סיפור המסע משמש, אם כך, לעולים כמטפורה הקושרת אותם לאתוס הצינוני ומאפשרת להם להמשיך בכבוד את תהליך הסתגלותם. מסע זה אינו בגדר חשיפה של מה שעבר על יהודי אתיופיה בעת עלייתם ארצה, אלא הוא בבחינת מראה המשקפת את זהותם המגובשת כיהודים שומרי מצוות, שסבלו סבל נורא במסעם לארץ תוך שהם מגלים גבורה ויזומה אישית.

הצגה כללית של הספר

ספרו של בן עזר - פסיכולוג קליני ואנתרופולוג העובד עם קהילת יהודי אתיופיה וחוקר אותה זה 25 שנים - מבוסס על ראיונות עם מתבגרים ובוגרים צעירים שהגיעו לארץ במהלך 'מבצע משה' ובשנים שלפניו, ועוסק במסע של יהודי אתיופיה לישראל בין השנים 1977-1985, כפי שהוא משתקף בראיונות נרטיוויים שעשה איתם.

הפרק הראשון מציג ספרות מחקרית המראה שהמתודולוגיה המתמקדת בניתוח מסעות לא הייתה מקובלת במחקר על הגירה ופליטות. מבחינה זו, מחקרו של בן עזר פרץ דרך בחקר מסעות בהגירה ופליטות בעולם. כמו-כן, מסתבר שמרבית המחקרים העוסקים בתחום זה ממעטים לבחון את חוויות המהגר והפליט מנקודת מבטו שלו ואינם נוגעים בשאלה של מהות ההרגשה להיות מהגר/פליט.

בפרק השני בן עזר האנתרופולוג מציג אתנוגרפיה קצרה של 'ביתא ישראל' - יהודי אתיופיה ככינויים בארץ, מוצאם והרקע ההיסטורי שלהם. בפרק זה מידע על ההיסטוריה של הקהילה, על מבנה הכפר היהודי בקהילות 'ביתא ישראל', על תפקיד האישה, על מעגל החיים והחינוך באתיופיה ועוד. המידע, המוצג בקצרה, נועד לאפשר את הבנת הרקע של אנשי 'ביתא ישראל' היוצאים בשנות השבעים המאוחרות ובשנות השמונים המוקדמות למסע המפרץ ל'ציון' דרך סודן. מידע זה עשוי להועיל, לדעתי, לכל אדם הרוצה להכיר את יוצאי אתיופיה ולעבוד איתם. שיח בין-תרבותי והתערבות מקצועית בקהילות שונות מחייבים הבנה של דפוסי תקשורת, של אמונות, של נורמות וקודים תרבותיים, של ההיגיון המנחה קבלת החלטות וחיבה, של האופן המקובל לרכוש ידע ושל אופני מיקוד השליטה הרווחים בתרבות שמעונוניים להכירה (Ford, Moore & Milner, 2005). עם זאת, טוב עושה המחבר שלא האריך במידע זה, שכן עיקרו של הספר הוא דווקא בן הפסיכולוגי-

חברתי המציג את דרכי הישרדותה של קהילה המתמודדת עם טראומה קשה ו'משתמשת' באסון לצורך גיבוש זהות והשתלבות בחברה הקולטת.

הפרק השלישי מציג נושאים מתודולוגיים הקשורים באתגר ניהולו של מחקר בהקשר בין תרבותי. בן עזר החוקר מציג שיטה איכותנית של ניתוח פנומנולוגי של ראיונות נרטיביים, המתאר תמות מרכזיות מתוך הסיפורים. שיטה זו מאפשרת לחוקר, הכותב הפעם מנקודת מבט של פסיכולוג, לבחון תיאורים המספקים רמזים על מצבם הפסיכולוגי והנפשי של מרואייניו. בדרך זו החוקר מגיע להבנה אמפתית של העולם החברתי של נחקריו ועומד על משמעותו לגביהם. הסיפורים הם למעשה עדות בעל פה הנמסרת ללא התערבות החוקר; הנחקר הוא שבוחר את הדרך לספר את סיפורו. בן עזר אפשר למרואייניו לספר חלקים מסיפורם בשפת אמם, מאחר שהבין כנראה, כת.ס. אליוט (T.S. Eliot), המשורר והסופר זוכה פרס נובל, כי עצם השימוש בשפתו השנייה של המהגר כשפת הסיפור כרוך בהכרח בטשטוש גמור של זהותו. לפרק זה יש חשיבות לכל העוסקים במחקר בין תרבותי, שכן הוא מציג את ההכרח להציג דברים ללא עריכה והתערבות אלא כפי שהמספר בחר להציגם, בסדר המסוים ובשימוש הלשוני הייחודי לו. זאת בניגוד לסיפורי מסע מרתקים של ילדים יוצאי אתיופיה, שהתפרסמו לאחרונה בספר **הגדת יציאת אתיופיה - הנה קם עם ומתחיל ללכת** (בעריכת יובל ארנון-אוחנה, מרכז למורשת המודיעין, 2005) ועברו עריכה לשונית. מכל מקום, גם העדויות בעל פה בספרו של בן עזר וגם סיפורי המסע של הילדים בספרו של ארנון-אוחנה מנסים להציג את הקול הייחודי של המספרים, וחשיבותם של שני הספרים גדולה על שום עצם פועלם בשירות 'אתנוגרפיית ההצלה', המכוונת לשמר את דמותה של קהילה שחדלה להתקיים בצורתה המקורית. מחקרו של בן עזר, המבוסס על ציטוט מדויק של עדויות בעל פה, מאפשר עריכת מחקר איכותני שמטרתו מציאת האמת הנרטיבית כפי שהיא מוצגת על ידי האדם שחווה את המסע.

הפרקים הרביעי, החמישי והשישי הם לב לבו של הספר. הם מציגים שלוש תמות המהוות את 'ממדי המשמעות המרכזיים שדרכם היבנו יהודי אתיופיה את חוויותיהם במהלך המסע' (עמ' 16). ממדים אלה מדגישים אפיונים שונים, במידה זו או אחרת, מן האופן שבו תופסת אותם החברה הישראלית. התמה הראשונה: יהודי אתיופיה מרבים לדבר על הסבל הנורא שעברו במשך המסע ובמחנות לסודן - סבל שהקנה להם 'כרטיס כניסה' לחברה הישראלית. הוא בא לידי ביטוי במקרי מוות, רצח, אונס ואלימות שחוו בדרך והשזורים בסיפוריהם, זאת בניגוד לתדמית של העלייה מאתיופיה בחברה הישראלית, המבוססת על מודעות נמוכה או אף אי ידיעה לגבי אופיו של הסבל שעברו במהלך מסעם הרגלי מאתיופיה לסודן ובמהלך שהותם במחנות בסודן. התמה השנייה: יוצאי אתיופיה תופסים את המסע כנובע מזהותם היהודית ומחזק אותה, בעוד שהחברה הישראלית מטילה ספק באותנטיות של זהותם הדתית. התמה השלישית: העולים מפרטים בסיפוריהם רגעים של גבורה אישית, יוזמה ותושייה שעזרו להם לשרוד ולהגיע ליעדם, בעוד החברה הישראלית תופסת את יהודי אתיופיה כ'מסכנים', כחסרי אונים ותושייה שניצלו רק בזכות שליחי המדינה. שלוש התמות מצטרפות בעיני העולים לדימוי אחד המאפיין את מסעם כחזרה על סיפור יצאת מצרים שחוו אבותיו של עם ישראל, שהם גם אבותיהם.

הפרק השביעי מציג ניתוח של ההשפעה הפסיכו-חברתית של המסע על היחיד ועל הקהילה. את הפרק הזה כותב בן עזר כפסיכולוג המתאר את הפסיכולוגיה של הטראומה ואת השפעתם של היבטים טראומטיים על אירועים שונים בחיי הקהילה. הוא מציין סוגי טראומה שכיחים אצל האנשים שחוו את המסע, הקשורים בתהליכים שעוברים מהגרים בעת מסעות מסוג זה, כמו המפגש של מתבגרים עם המוות, חדירה לגבולות הגוף או השפלה. כמו-כן הוא עוסק בנושאים

שאינם נדונים באופן תדיר בספרות המקצועית, כמו הקשר בין תרבות לטראומה בהקשר של מגדר, והקשר בין גיבוש אידאולוגי ל'חוסן נפשי' מפני טראומה. בן עזר מראה - והוא אינו כמובן ראשון בכך - כי ניתן גם לצמוח מטראומה ולא רק להיות קורבן שלה.

הפרק השמיני נכתב מנקודת מבט של פסיכולוג חברתי ומציג את המפגש בין יהודי אתיופיה לחברה הישראלית. בפרק עולה השאלה מדוע החברה הישראלית לא הצליחה לשמוע את קולם של יהודי אתיופיה והערימה על דרכם קשיי קליטה רציניים. פרק זה מציג מחשבות רבות ופותח פתח לדיון פורה. ואכן, הוא עורר שאלות מעניינות גם אצל כותבים אחרים שקראו והגיבו על ספרו של בן עזר. למשל, יורם בילו, אנתרופולוג פסיכולוגי, העלה בדיון בעקבות ספרו של בן עזר את השאלה מדוע סיפורי המסע ההרואיים של יהודי אתיופיה לא הצליחו להשתלב בשיח הנפגעים, שהפך למטבע עובר לסוחר בחברה הישראלית העכשווית. הוא מסביר זאת באיפוק ובריסון הרגשי המאפיינים את יהודי אתיופיה ובאי קבלתם את נטייתם של הישראלים לקבול ולהתלונן כמרכיב העיקרי בשיח החברתי. אלמוג בהר (2007), בסקירתו על הספר הנדון כאן, תוהה מדוע התמקדה הקהילה דווקא בשימור הזיכרון של סיפורי המסע ולא בתיאור התרבות העשירה שלה בארץ מוצאה. הוא טוען שההתרכזות של הקהילה בסיפור המסע הופך את ה'אקסודוס' שלהם לנקודת האפס המוחקת את שנות התרבות היהודית האתיופית. הוא רואה בכך הצטרפות לאתוס הציוני, המנסה להשכיח את העבר לפני ההגעה לארץ ישראל, כמעין שכחת עבדות מצרים אצל דור המדבר. בכל מקרה, כאמור, הפרק מעורר לחשיבה נוספת.

הפרק התשיעי דן בהתנסות של מהגרים ופליטים במסעות דומים למסע שערכו יהודי אתיופיה. הוא רואה במסעות אלה תהליך דינמי, שבו האדם נמצא במצב של 'תודעה מסעית'. במסגרת תודעה זו חוויית המסע מעצבת את זהותו של היחיד והקבוצה ואת תפיסתם העצמית. כמו-כן בן עזר בוחן בפרק זה השפעות המסע על העולם האסוציאטיבי של החווה אותו. המחבר מבקר את הנטייה לעסוק רק בהשפעות המסע על תפקודם של אנשים, במקום לעסוק גם בהשלכותיו לאיכות החיים שלהם, גם אם תפקודם הנראה לעין אינו נפגע. בן עזר מציע כאן לפתח מדדים חדשים לפגיעה מסוג זה של נפגעי טראומה אישית וקבוצתית באיכות החיים. הדגשה מיוחדת מקבל כאן ההיבט של המסע ככרטיס הכניסה המעניק למהגרים ופליטים, שעברו טראומה, את הזכות להתקבל לחברה שאליה הם מגיעים, אסטרטגיה שנוקטים גם יהודי אתיופיה.

הפרק העשירי עוסק בהתפתחות מיתוס המסע שהתרחשה בישראל בשנים 2000-2006 וסוקר את טקסי הזיכרון המקומיים לזכר הנספים במסע, שהתרבו ברחבי הארץ בשנים האחרונות, ואת ההכרה הממסדית במיתוס המסע שהושגה לפני כשנה, עת נהפך טקס הזיכרון לנספים בו לטקס ממלכתי בהר הרצל בירושלים. כמו כן בן עזר סוקר בפרק זה את התפתחות הביטויים הרבים של המסע באמנויות השונות - בשירה, במחול, בפיסול, בציור, בתיאטרון ואפילו במופעי סטנד-אפ של אמנים יוצאי אתיופיה. אלו מחזקים את טענתו של בן עזר לגבי חשיבותו המיוחדת של סיפור המסע בעיני יהודי אתיופיה, והפיכתו, כך נראה, למיתוס המרכזי שלהם בחברה הישראלית.

סיכום

בספרו גדי בן עזר אינו מגיש לנו אוסף גרידא של 'חוויות' 'ספרותיות' מפי עולי אתיופיה, המתקשרות לאובדן, לסבל ולתחושות של כאב וגעגוע שהם חוו. הדגש בספרו של בן עזר הוא על תהפוכות אישיות ופסיכולוגיות של יחידים ושל קהילה ועל המשמעות שהם עצמם מייחסים לחוויית המסע. הוא ניסה להבין את משמעותו של המסע בעיני אלו שלקחו בו חלק ואת השפעתו על מפגשם עם החברה הישראלית. מחקרו ממשיג את האופן שבו אנשים מתמודדים עם טראומה אישית

וקיבוצית ואת הצורה שבה הם מבנים אותה והופכים אותה ל'סיפור חיים'. במחקרו סיפורי עדות אישית הופכים למיתוס קבוצתי המשמש את הקבוצה המהגרת הן בתהליכים בתוכה והן בדיאלוג עם החברה הרחבה יותר. הנרטיב האישי מאפשר התייחסות של המהגר אל עצמו לא בדרך שבה החברה הקולטת תופסת אותו אלא בדרך המגדירה אותו מחדש כפי שהוא רואה את עצמו, והוא פותח פתח למספר להעביר מסר לחברה הישראלית לגבי הדרך שבה היה רוצה שתתפוס אותו. הכתיבה בנימה אישית של בן עזר, המודה למרואייניו על האמון שנתנו בו ועל נכונותם לאפשר לו ללוות אותם בנתיב הכואב של סיפור המסע שלהם, מצביעה על ההערכה הרבה שהכותב רוחש לקהילה זו. בן עזר מציין כי הטיפול בעולי אתיופיה הציב בפניו אתגר מקצועי, וההתמודדות עם אתגר זה העשירה אותו מבחינה מקצועית ואישית. יש בכך עדות כנה שלו לגבי התרומה שתרם לו המפגש המרגש והמאתגר איתם, ולגבי יכולתו שלנו, העוסקים בקליטת בני קהילה זו, להשתנות בעקבות מפגש זה, אם נטה אוננו להקשיב ל'אחר'. כתיבתו של בן עזר עוזרת לנו לשמוע את 'שריטת העלבון' בעקבות אובדן הכבוד שחשים מהגרים ואת הדי התוכחה שמוכיחים אותנו אלה שעקרו מרצונם ממקום מושבם ובאו לחלוק עמנו את חייהם. לא די לכנותם 'אחים', כפי שנעשה ב'מבצע אחים' - הלוא הוא 'מבצע משה'. יש צורך ללמד את אוננו לשמוע את זעקתם השקטה של עולי אתיופיה ולמצוא את העוז להביט במראה המשקפת לנו את האופן שבו התקבלו בקרבנו בני משפחה אלה. לא די לכנותם 'מתנה שקיבלה החברה הישראלית' - יש צורך לשלב את ההון האנושי שהביאו איתם במרקם חיינו.

אני מקווה שספרו של בן עזר יעודד כותבים נוספים מבני הקהילה ומהקהילה המדעית להרחיב את המחקר על סיפור העלייה של יוצאי אתיופיה לעיסוק בהיבטים חברתיים והיסטוריים שונים של קהילה זו וכמובן לעיסוק בהיבט של קליטתם. כך תעמוד החברה הישראלית על דרכי קליטת העלייה ואולי גם תסגל לעצמה ביתר שאת את התפיסה הרואה בעלייה לא בעיה אלא אתגר וחוויה מעצימה לחברה הקולטת.

מקורות

ארנון-אוחנה, י' (עורך) (2005). **הגדת יציאת אתיופיה - הנה קם עם ומתחיל ללכת**. ילדים כותבים את קורות מסעם הרגלי מאתיופיה דרך סודאן לירושלים. מרכז למורשת המודיעין. בהר, א' (2007). הגענו אבל לא הגענו. **הארץ**, 11.11.07.

Ford, D.Y., Moore J. I. & Milner, H.R. (2005). Beyond cultureblindness: A model of culture with implications for gifted education. **Roeper Review**, 27 (21), 97-103.